

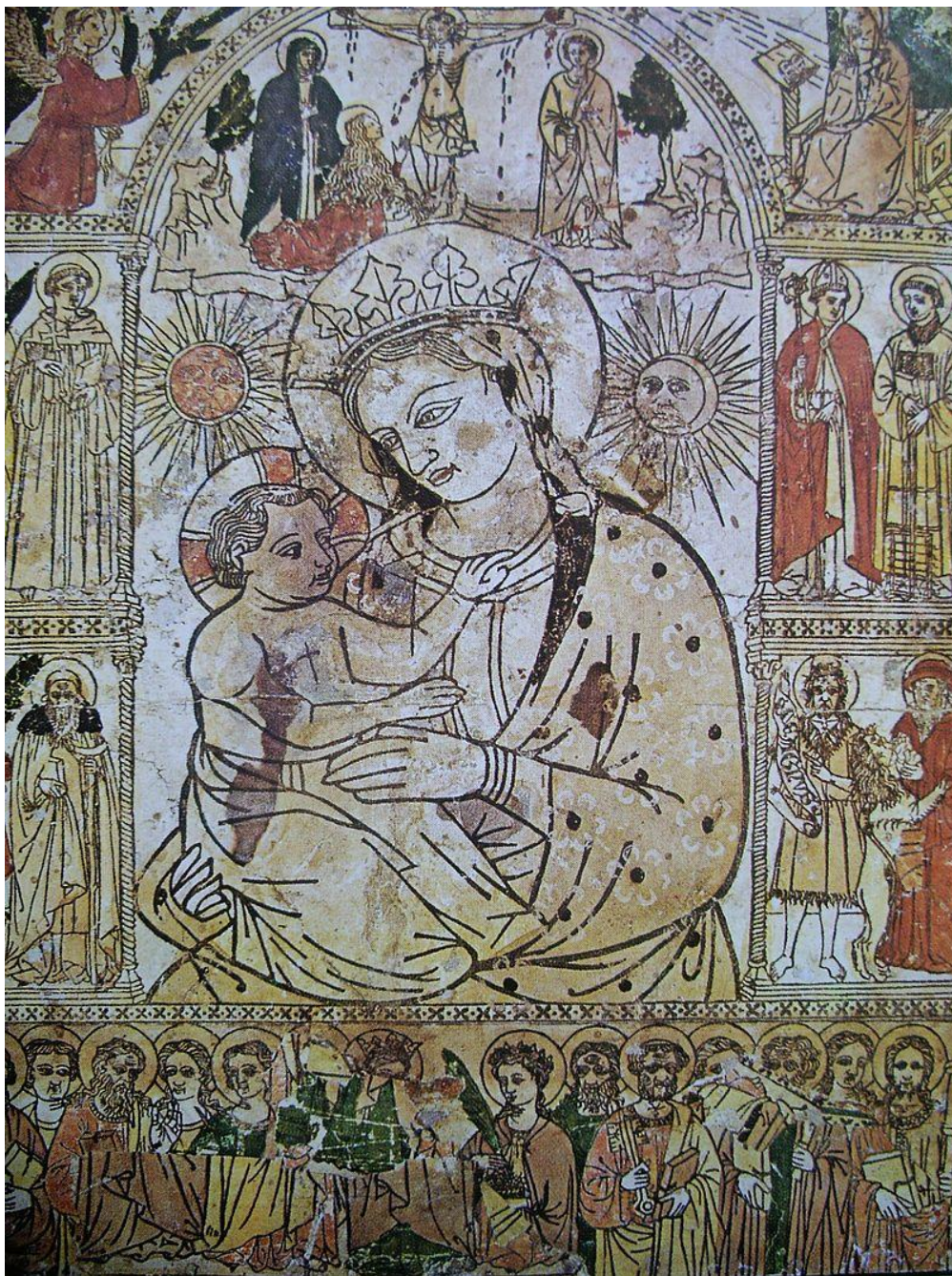
Per Johannes Gutenberg e la sua Bibbia: un dossier iconografico,

a cura di Edoardo Barbieri

febbraio 2021



La presente breve raccolta di immagini ha un semplice scopo didattico, fungendo da documentazione per una migliore comprensione del percorso offerto dalla lettura di GUY BECHTEL, *Gutenberg*, Milano, EduCatt, 2021².



La *Madonna del fuoco* di Forlì, silografia acquerellata (datata a pre 1428, perché in quell'anno sopravvisse all'incendio di una scuola cittadina)



La città di Magonza (Mainz) come raffigurata nel *Liber chronicarum* di Hartmann Schedel (1493)

Betta etas mundi Betta etas mundi Folii CXL

Argentina ciuitas vetustissima ac pmagnifica argentiaria dicta apud belucios ppe rheni sita . Cum
 Antienta metropolis belge punicæ tpius abrade cõstrui cepta sit. inde poterat aucta . hec vrbis pri
 mo sub romulo treretur fuit. quã postmodũ iulius cesar cõ vniuersas puincias belucioꝝ ⁊ beduou. tra
 lecto rhenio fluuio subiecit. Cui p̄sule ⁊ questioꝝ redit: qui in ea vrbis camera romanor. p tribus solent
 dus p̄fecerit. Inde nomẽ argentine assumpsit. qui vñ ad imperij inclinationẽ ibidẽ p̄stiterit. Abila po
 stea egressus de sicambria primo illudico inualisse dicit. deinde om̄ipene germania p̄tagata. ac ciuitas
 ciuitantib⁹ ⁊ castris que occurrerant subuersis. Intrauit tandẽ in regni colliane. cui signatissimã rex. cuiusde
 terre p̄inceps circa basilicã cõ exercitu magno occurit. quẽ amila cõ oi expeditione cõorto ⁊ fugato suo vo
 mino subigauit. A loco illo egressus abila iuxta rhenũ argentiã ciuitatẽ munitissimã (quã romanorũ
 nullus cesar penit⁹ expugnare potuit) obfedit expugnauitq; diruendo muri e⁹ in diuersis locis vi ciuitatis
 aduenientib⁹ sine difficultate via libera ⁊ patens introitus p̄beret. edicẽs firmissimẽ ne ipsius muri⁹ regẽ
 iplo viuente repareret: vt eadem ciuitas nõ argentiã sed p̄ter vñũ pluralitatẽ: quas in muro e⁹ fecerat
 Strasburg vocaret. Tandẽ animato exercitu de argentiã lucorum: bis annis: obalon: malicon: lingone: bur
 gundã ⁊ lugdunã ciuitates munitas cõstrui fecit. Post autẽ aliquã ipã cõ reges francoꝝ apud belucios tomi
 nis potit fuit. in ea vrbis vicinã habuerit. qui tandem duces in ea p̄stiterit. p̄ter q̄s sancte otilie
 dum vrbis: sed ⁊ puincie ducanũ babuit. qui hobenburg ⁊ alia cõstruit. post eũ abert⁹ filius ⁊ succeden
 tes gubernarũ. Tandẽ p romanos impatores in libertate ac ius imperij cessit. A duo vero materno q̄ a
 sancto petro aplo ad rhenanas ciuitates cõ eudario ⁊ valerio missus fuit. fidẽ ortibodoram accepit: qui
 apud eos post obitũ baculo pent reuertit. ac ecclesiam ad sancti petri antiquã: appellatã extruxit. Abert
 hoc vrbis p̄ter amentatẽ ⁊ ciuitã vrbantatẽ. templũ pmagnificũ. ⁊ turrim pulcherrimã singulari p̄stã
 no cõstruatã. nobilitatẽ h̄ p̄ vicina oppida: p̄ter finitimas vrbes ducẽ fam eũ summa cõcordia. ea cui
 ras collegit. qui dignissimũ p̄uincie liberi magistratũ ac republã cõ ciuib⁹ p̄ viciã dũ gubẽ
 rant. Episcopũ autẽ quocq; nobilẽ habet cui ⁊ p̄ncipes p̄ferunt. Abili⁹ autẽ p̄ter rhenũ. hec vrbis inf
 gnis duobus flumijs nauigabilibus quos rhenus exipit.

Dilectum italo abili v̄ p̄missum est: aucto locis pape. ⁊ iam in notico superior: que nunc pars
 austria: pars baioaria dicit: statua ducentẽ abilã bonicia valentianũ impatoꝝ foroz p̄ ciuib⁹
 pelicet: vt sepe cupientissimã in vxore p̄bus mundiq; a fratre exoroqueret. Id autẽ magna verbos̄ infamia
 abila inuentant: imperatorũ se nouit: tamen homo laici perditissimũ cõtinere nequirit: quin multas
 quas habere: ⁊ secum in exercitu traheret vxorib⁹: aliã (cui sidiconi erat nomen) adderet.
 Cuius maritã benedico: mos cum opozina e medio iussit. Itaq; post cõuuiũ p̄fissi⁹
 bilarũq; celebrant: resupin⁹ alto in fopore cõ demerisse effat: sanguis e naribus. p̄luens
 vitalibus opietis meatib⁹ cum necatur. Quod quidẽ illa nece scribit multi cõnoisse p̄
 somnũ apud constantinopolim marcianũ: cui visum sit videre abile arã: quo armoz gese
 re bum in primis vteret⁹ fractũ esse. Et intra id tempus germania om̄em: darianq; far
 maciã ⁊ ceteras puincias ad danubiũ rhenũq; sitas perdidit romana res publica. Inf
 pania quoq; vltior aquitania ⁊ vasconia atq; illa educinim vefinicoũq; gallicã pars:
 quam burgundones antio vrbis capte fecimdo ceperunt: sunt amisse. p̄ncip̄ factum est
 am̄is sequentibus de senonensĩ paritico franco subiecta. quozm om̄iũ puinciarũ nul
 la postmodũ p̄ romanorũ imperio est recepta. Eutibetis hereticus

Et ibides hereticarba constantinopolitanus abbas: p hoc
 tempus suũ dogmatã exoro. ⁊ ne sentie eius nescio vi
 dere: diuinã cõ humana natura: in idẽ cõpositũ recidisse affir
 mab at vniq; factũ: nec villo modo inter se distingui debere. hãc
 heresim eius hantonus cõstantinopolitan⁹ ep̄o damnasset. Ebo
 dofo amuente frenodus ep̄o: etia indicẽ. In qua vltimo ale
 xandro ep̄o p̄sidente. eutibetis ipse iam damnat⁹: exilio relegatur
 Eutibetis quoq; hereticus infamens multos exotes diffinuit. Is cõcilio calce
 donensĩ: perpetuo exilio damnatus est.

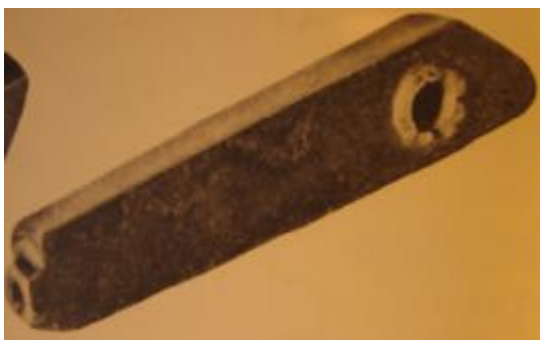
La città di Strasburgo (Straßburg, Argentina in latino) dal citato *Liber chronicarum*



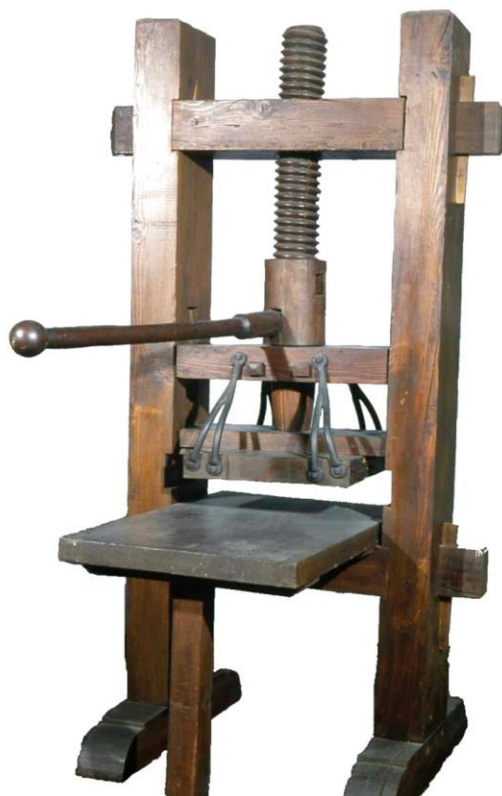
Dalla *Danse macabre* del 1499, la più antica raffigurazione del torchio e dell'officina tipografica



Scomparti della cassa tipografica coi singoli tipi divisi per ciascuna lettera o grafema



Rarissimo esempio di tipo lionese del XV secolo e impronta lasciata da un tipo sfilatosi dalla forma durante la stampa e andatosi a collocare di piatto tra la forma inchiestrata e il foglio pressato dalla platina



Ricostruzione di una pressa tipografica a un solo colpo, forse simile a quella di Gutenberg



Particolare di pagina della Bibbia a stampa con decorazione manuale

**Incipit epistola sancti iheronimi ad
paulinum presbiterum de omnibus
diuine historie libris. capitulum primum.**

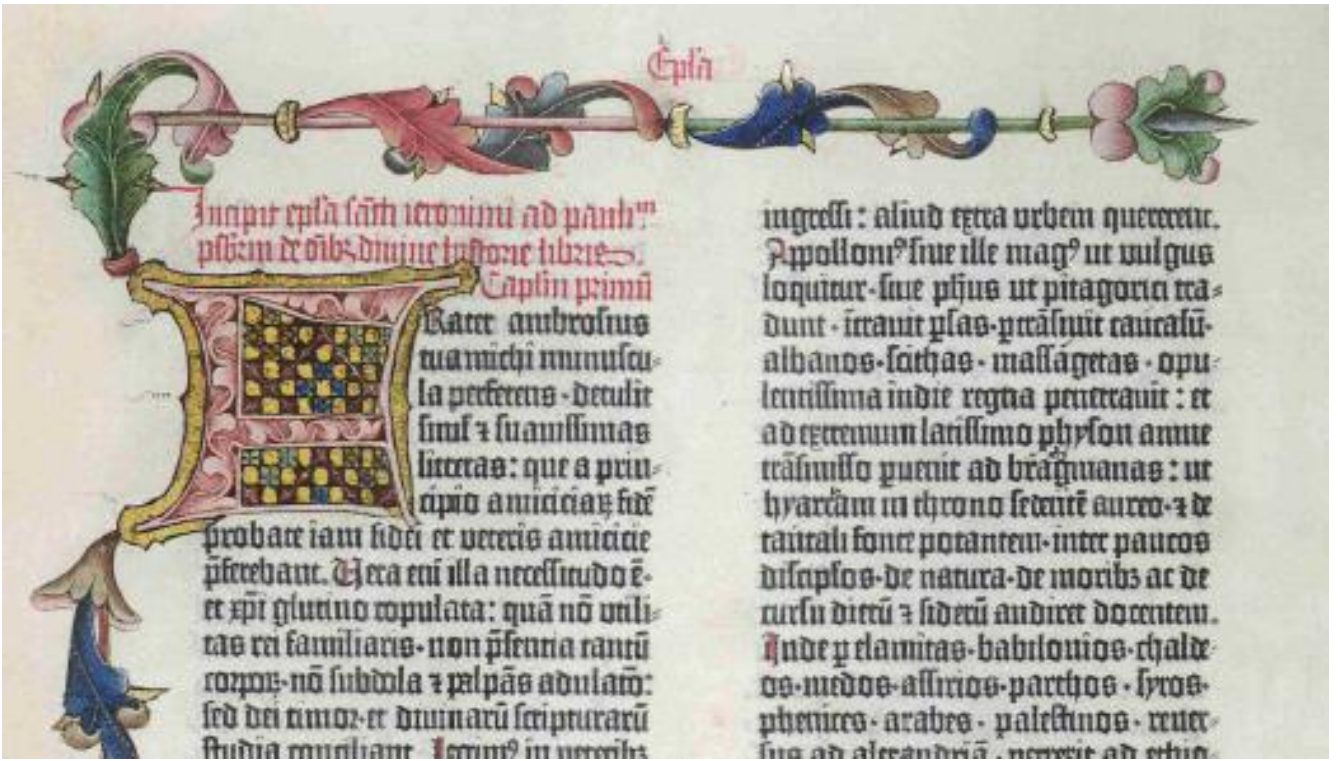
Hecce ambrosius
tua michi munus-
cula prebens. de cul-
tis et suauissimas
lras. q̄ a principio
amicicia. sic. p̄ba-
re iam fidi et veteris amicitie noua:
prebent. Vera tui illa necessitudo e-
t xpi gloriose copulata. qm̄ non uolun-
tas rei familiaris. nō p̄cia tantum
corporis. nō libidina et palpans adula-
tio. sed dei timor. et diuinae scripturarū
studia conciliant. Legimus in veteribus
historijs. quosdā lustrasse. puina a-
nouos adijisse p̄fos. maria trāssisse.
ut eos quos se libris nouerant. corā
is uideret. Sicut pythagoras menphi-
nicos uates. sic plato egyptū. et archita-
tarentinū. eandemq; oram yralic. que
quondā magna grecia dicebat. labo-
riose lustrasse. et ut qui aduenis
migr̄ erat. et potens. cuiusq; doctrinas
achadenie gignasia p̄sonabāt. fieret
p̄gnus atq; discipulus. males aliena
uerecūte discere. qm̄ sua ipudenti iugerē.
Deniq; cū lras quasi toto ore fugien-
tes p̄sequit. capte a piratis et uenūda-
tus. oratio crudelissimo paruic. dudū
captiuis uindā et seruis. Tamē quia
p̄fus maior euenit se hūc. ad ortum
lūm. ladeo eloquēcie fonte manantē.
de uletinis hispanie galliarūq; finibz.
quosdā am uenisse nobiles legimus. et
quos ad orationē suā roma nō
traxerat. unū hoīs fama p̄duxit. Ha-
buit illa etas inauditi omnibz seculis.
celebrandūq; miraculū. ut urbē tantā

ingressi. aliud extra urbem querebant.
Pythoni? huc ille mag? ut vulgus
loquitur. huc p̄fus. ut pythagorici tra-
dunt. increauit p̄fas. p̄cūssit caucasū.
albanos. scythas. mallagetas. opule-
ntissima indie regna p̄uenerunt. et ad
retorum lacissimo phylon ampne
cūssillo p̄uēit ad bragmanas. ut
hyarcam in throno sedant auro et de
cauali fonte potant. inter paucos
discipulos. de uacua. de moribz. ac de
curfu die; et fides. audire docentem.
Inde p̄ elamitas. babilonios. chalde-
os. medos. assyrios. parthos. syros.
phenices. arabes. palestinos. rēsus
ad alexandriā. p̄uēit ad ethiopiā.
ut gignolophistas et famolissimam
solis mensam uideret in sabulo. In-
uenit ille uir ubiq; q̄ disceret. et semp
proficiēs. semp se melior fieret. Scrip-
sit super hoc p̄cūssime octo volumi-
nibus. phylotactus.

Quid loquar de secti hominibz.
cū ap̄tus paulus. uas electōis?
et magister gentiū. qui de conscientia
sua se hospitis loquebat. dices. Au-
reperimentū queris eius qui in me
loquit xpi. Post demasū arabiaq;
lustrata. alcedie iherosolimā ut uidet
petrū et mātr apud eū diebz quindē.
Hoc tui nullio ebdomadis et oq̄do-
adis. futur? gentiū p̄dicator iustreuen-
dus erat. Quēsq; post ānos q̄tuor-
decim allumpto barnaba et orō. ego
fuit cū ap̄tus ewāgelū. ne fore in ua-
cium cureret aut curuisset. Haber
uelis qd lacris energie. uine uocis
adus. et in aures discipuli de auditoris
ore transfusa. fortius sonāt. Unde et
eschineus cū rodi regularet. et legatur



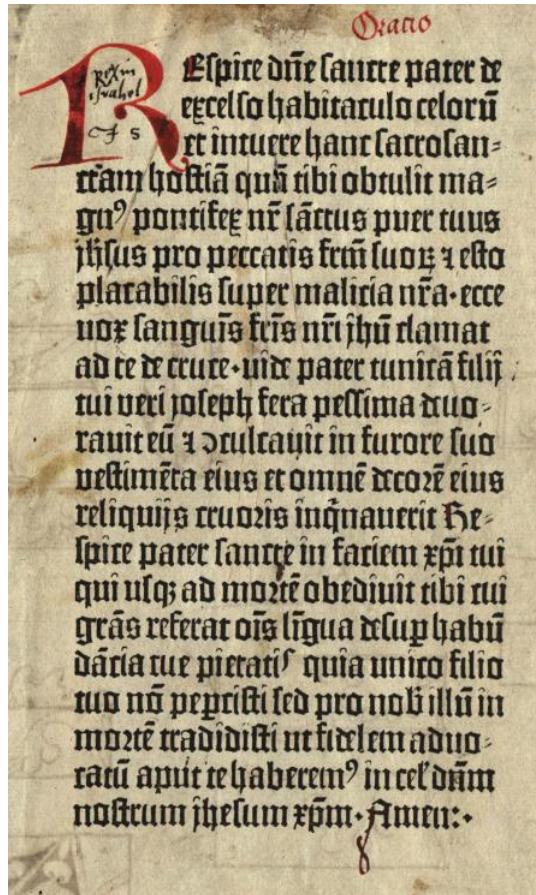
Prima pagina della Bibbia di Gutenberg, o Bibbia delle 42 linee: si notino le iniziali decorate a mano (filigranatura), nonché la rubrica iniziale stampata in rosso



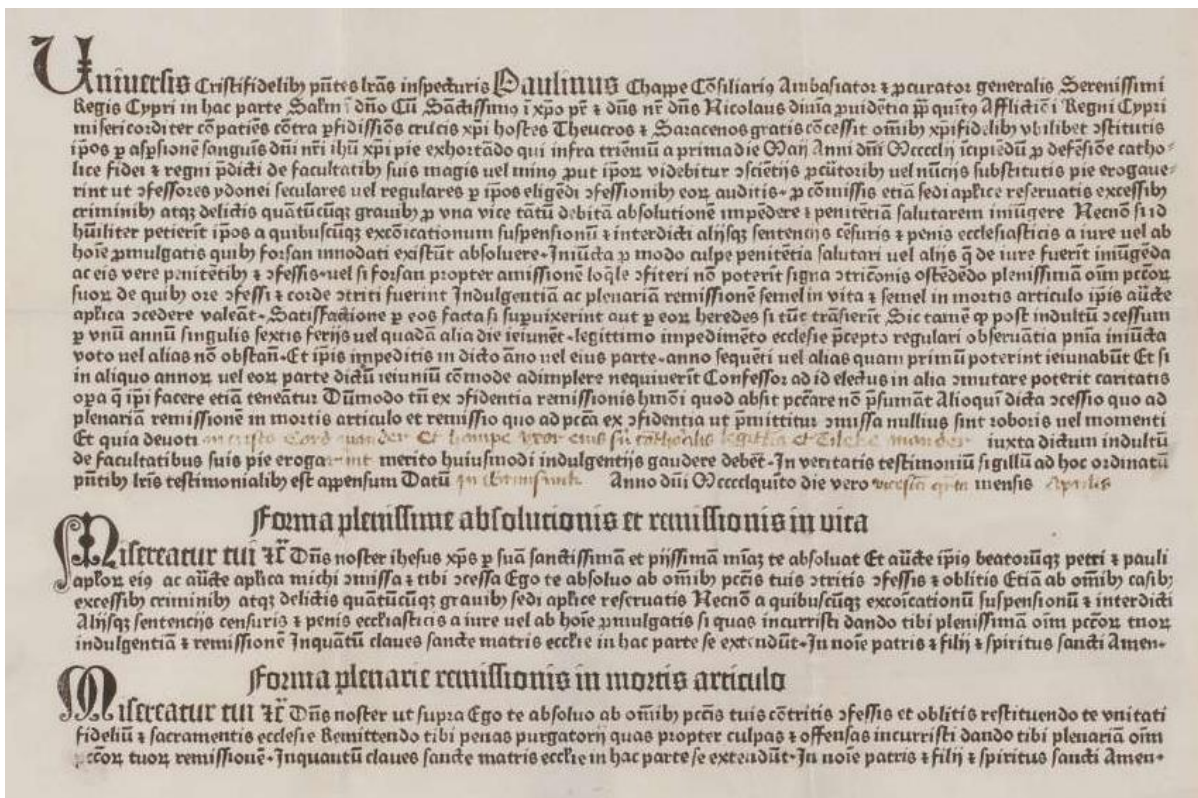
Incipit della medesima pagina con decorazione miniata e rubricatura questa volta realizzata a mano



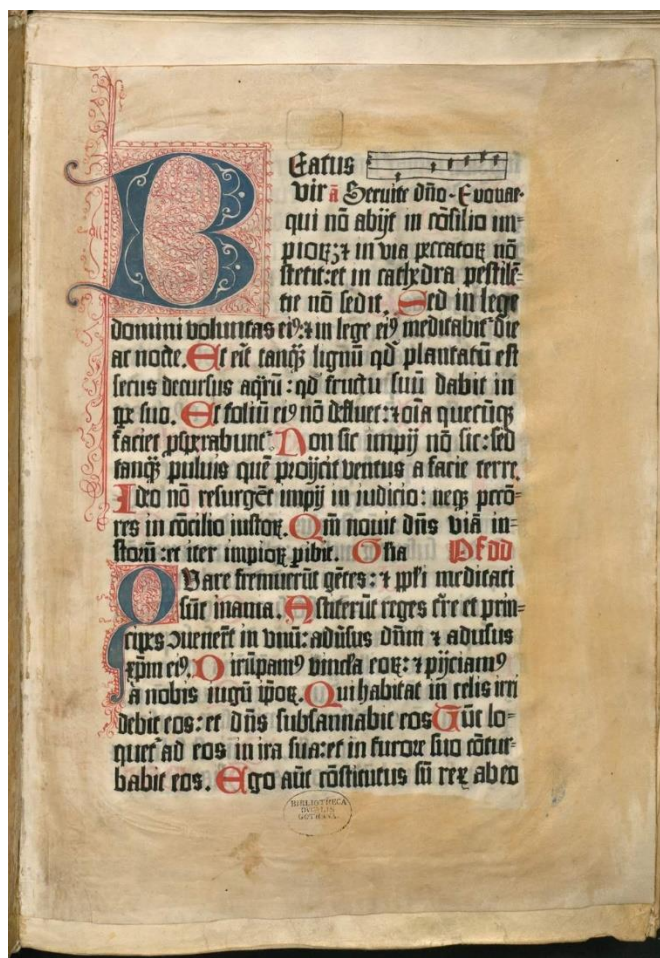
Due pagine aperte della Bibbia di Gutenberg



Orazione *Respice Domine*, attribuita a Gutenberg, circa 1457



Cedula di indulgenza datata al 1454, realizzata probabilmente da Gutenberg



Digitisierung gefördert durch die Deutsche Forschungsgemeinschaft.

Lo *Psalterium* pergamenaceo di Magonza opera di Fust e Schöffer (1459) con le iniziali bicolori impresse a stampa e la notazione musicale inserita a mano



Il colophon dello *Psalterium* di Magonza opera di Fust e Schöffer (edizione 1457)



Due pagine affrontate dalla *Passione di Cristo*, [Italia settentrionale = Bondeno?, circa 1463] (frammento Parsons-Scheide, ora Princeton Library)

mentur. Nam hoc corpusculum . quo induti sumus . hominis receptaculum est . Nam ipse homo neq; tangi . neq; aspicí . neq; comprehendi potest . q; latet intra hoc qd uideatur . Qui si delicatus ac tener in hac uita fuerit . q; ratio eius expolit . si uirtute contempta . desideris se carnis addixerit . cadet et premet in terram . Si aut; ut debet stans suum q; rectu recte sortitus est . et prompte constanterq; defenderit . si terre qua calcare ac uincere debet non serulerit . nitia merebit sempiternam .

Hec ad te Demetrianè interim pauca . & obscurius fortasse q; decuit . pro reru ac tēporis necessitate perorant . qbus cōtēntis eē debeas . Plum et meliora lamrus . si nobis indulgētia celsius uenerit . tunc & ego te ad uerę philosophię doctrinā . et plantus & uerius cohortabor . Statui enī q̄ multa potero literis tradere . que ad uite beate statū spectēt . et qdem cōm philosophos . quoniam sunt ad p̄turbandam ueritatem perniciosi & graues . Incredibilis enī uis eloquentię . et argumētandi differēdiq; subtilitas . quis facile deceptat . quos parim nostris armis . parim uero ex spōru inter se concertatione sumptis reuincemus . ut appareat eos induxisse potius errorem q̄ subtilitē . (Fortasse mireris q; tantū facinus audeam . Patiemur ne ignē extingui . Aut opp̄mi ueritatē . Ego uero libētus sub hoc onere defecerim . Nam si Marcus Tullius eloquentię ip̄sū unicum exemplar . ab indoctis & ineloq̄ntibus . quia tamē pro uero nitēbatur . sepe sup̄ans est . Cur desperemus ueritatem ip̄am . contra fallacem captiosamq; facundiam . sua pp̄ria ueritate ualiturā . Illi qdem se p̄onos ueritatis p̄ferri solent . Sed quis p̄t eam rem defendere . quā non didicit . aut illustrare apud alios . ipse non nouit . Magnū uideo polliceri . sed celesti opus est munere . ut nobis facultas ac tēpus ad p̄posita persēp̄da tribuat . (Quod si uita ē optāda sapienti . profecto nullā aliam ob causam uiuere optauerim . q̄ ut aliqd efficiā . quod uita dignū sit . et qd utilitatem legētib; . et si nō ad glōriam . q; tenuis sit nobis faciēdius riuus est . ad uiuendum tamē afferat . quod est maxie necessarium . Quo persēp̄to . satis me uixisse arbitror . et officiu hois impleste . si labor meus aliquos hoies ab erroribus liberatos . ad iter celestē direxerit .

Lactantii Firmiani de diuinitis sustinutionibus aduersus gentes libri septem . necnō eiusde; ad Donatū de ira dei liber unus . unacū libro de opificio hois ad Demetrianū finitū . Sub āno dñi . M.CCCC.LXV . Pontificatus Pauli papę . ii . anno eius secūdo . Indiēdie . xiii . die uero asipenulcia mensis Octobris . In uenerabili monasterio Sublacensi . Deo gratias .

L'ultima pagina (col *colophon* in fine) del Lattanzio di Subiaco, Conrad Sweynheym e Arnold Pannartz], 1465.



Francobollo tedesco per il cinquecentenario della Bibbia di Gutenberg



Una pagina da *L'impresa di fra' Pippoldo*

